

DYSKUSJE I POLEMIKI

KLIO. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 21 (2) 2012, s. 159–188

Urszula Wróblewska

(Białystok)

Sytuacja oświatowa społeczności tatarskiej w Drugiej Rzeczypospolitej

♦

Wprowadzenie

Tatarzy jako potomkowie z kipczackiej grupy językowej¹, na tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego przybyli za sprawą księcia Witolda pod koniec XIV w. z nękaną wewnętrznymi konfliktami Złotej Or-

¹ Pojęcie „Tatarzy” jest wieloznaczne, gdyż nie oznacza jednego narodu, lecz parę grup etnicznych objętych wspólną nazwą. Geneza terminu Tatar wiąże się z nazwą jednego ze szczepów mongolskich, lecz już od XIII wieku określenie to staje się niejednoznaczne, przestaje być terminem li tylko etnicznym, a staje się nazwą polityczną, obejmującą wszystkie plemiona i ludy wchodzące w skład olbrzymiego państwa utworzonego na stepach nadwołżańskich przez Czyngis Chana. Określenie „Tatar” w późniejszym czasie odnosiło się do obszaru geograficznego, na którym zamieszkiwali potomkowie wielkiej armii Czyngis Chana. W ten sposób powstały określenia, np. Tatarzy krymscy, Tatarzy astrachańscy, Tatarzy kazańscy etc. W literaturze przedmiotu społeczność tatarska, której poświęcony jest niniejszy artykuł nazywa się Tatarami: litewskimi, polskimi, białoruskimi, polsko-litewskimi, litewsko-polskimi, a wreszcie – Tatarami (muzułmanami) Wielkiego Księstwa Litewskiego. W pracy świadomie nie stosuje określenia grupy, gdyż w Drugiej Rzeczypospolitej oprócz Tatarów WKL zamieszkiwali także Tatarzy uchodźcy i emigranci z Powołża czy Krymu. Na temat genezy i przemian etnonimu Tatarzy, jako grupy z mieszkującej tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego, zob. m.in.: Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń 1986; idem, *Trzy redakcje językowe muzułmańskiej legendy w piśmiennictwie Tatarów polsko-litewskich*, „Acta Baltico-Slavica” 1991, t. 20.

dy². Osiedlając się przenieśli na ziemie Litwy swój tradycyjny podział społeczny oparty na systemie rodowo-plemiennym, gminie religijnej oraz organizacji wojskowej³. Jako wyznawcy islamu, odłamu sunnickiego (szkoły hanafickiej) cieszyli się opieką książąt, a dobrowolnie osiedlając się na Litwie uzyskali prawo wyznawania swojej religii i posiadania meczetów⁴. Pochodząc z różnych stron Złotej Ordy i chanatów – nie rozumieli się wzajemnie, ponieważ posługiwali się wieloma różnymi narzeczami (dialektami) kipczackimi. W XVI w. utracili w większości swoje stepowe dialekty etniczne, zastępując je językami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Natomiast język arabski miał charakter wyłącznie religijny i nigdy nie był Tatarom-muzułmanom znany w stopniu czynnym⁵. Tatarzy po utracie swych dialektów etnicznych i przy nieznajomości języka liturgicznego musieli stworzyć literaturę religijną w języku dla siebie zrozumiałym, czyli słowiańskim: polskim i/lub białoruskim⁶.

² Czytelników zainteresowanych pogłębieniem tematu osadnictwa w tatarskiego odsyłam do prac m.in.: S. Kryczyńskiego, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Gdańsk 2000, (reprint z 1938 r.); J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, Warszawa 1989; P. Borawskiego, *Tatarzy w miastach i Jurydykach Radziwiłłów*, „Przegląd Historyczny” 1991, t. 82; J. Sobczaka, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa–Poznań 1984; K. Grygajtisa, *Osadnictwo Tatarów gospodarskich w Wielkim Księstwie Litewskim w XIV–XVIII w.*, „Rocznik Tatarów Polskich” 2003, t. 8.

³ Szerzej o tym, zobacz m.in.: P. Borawski, *Struktura społeczna Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim* „Acta Baltico-Slavica” 1990, t. 19, s. 311–340 oraz A. B. Zakrzewski, *Struktura społeczno-prawna Tatarów litewskich w XV–XVIII w. Próba nowego ujęcia*, [w:] *Inter Orientem et Occidentem. Studia z dziejów europy Środkowo-wschodniej ofiarowane Profesorowi Janowi Tyszkiewiczowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. T. Wasilewski, Warszawa 2002.

⁴ Osoby zainteresowane pogłębieniem tej problematyki odsyłam do książki A. Konopackiego, *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX w.*, Warszawa 2010.

⁵ S. Szapszał, *O zatracaniu języka ojczystego przez Tatarów w Polsce*, „Rocznik Tatarski” 1932, t. 1, s. 34–38; A. Woronowicz, *Język muślinów polskich*, „Życie Tatarskie” 1932, nr 1, s. 9–11; idem, *Resztki językowe Tatarów litewskich*, „Rocznik Tatarski” 1935, t. 2, s. 351–367.

⁶ Na temat języka i literatury religijnej Tatarów zob. Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich...*; idem, *Zawartość treściowa kitabu Tatarów litewsko-polskich*, „Acta Baltico-Slavica” 1991, t. 20; K. Warmińska, *Tatarzy polscy Tożsamość religijna i etniczna*, Kraków 1999; A. Drozd, *Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów dawnej Rzeczypospolitej. Między antagonizmem a symbiozą*, „Pamiętnik Literacki” 1997, t. LXXXVIII, z. 3, idem, *Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich (XVI–XX w.). Zarys problematyki*, [w:] A. Drozd, M. M. Dziekan, T. Majda, *Piśmiennictwo i muhiiry Tatarów polsko-litewskich, Katalog zabytków tatarskich*, t. 3, Warszawa 2000; *Klucz do rajy. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, w przekładzie i opracowaniu H. Jankowskiego, C. Łapicza, Warszawa 2000.

W świadomości polskiej Tatarzy zazwyczaj identyfikowani są ze służbą wojskową. Jako waleczne wojsko, stosujące znane sobie techniki walki, wpisałi się też w karty historii Rzeczypospolitej Obojga Narodów walcząc o jej interesy i niepodległość⁷.

Obecnie żyjący w Polsce Tatarzy, pomimo znacznego zasymilowania się z kulturą polską utrzymali poczucie swej odrębności religijnej i etnicznej⁸. Niewątpliwie do zachowania przez tyle wieków odrębności kulturowej Tatarów przyczyniły się procesy oświatowe, szczególnie zintensyfikowane w okresie międzywojennym.

Oświata mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 jest przedmiotem zainteresowań wielu badaczy⁹, jednakże zagadnienie procesów oświatowych Tatarów w Drugiej Rzeczypospolitej nie zostało wnikli-

⁷ P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986; P. Borawski, *Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1984; V. B. Jedigar, *Zarys historii wojennej Tatarskiego Pułku Ułanów imieniem Pułkownika Mustafy Achmatowicza*, Warszawa 1933; S. Kryczyński, *Kronika wojenna Tatarów litewskich*, oprac. J. Tyszkiewicz, Gdynia 1998; J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa–Poznań 1984; idem, *Położenie prawne wyznawców islamu w II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczny” 1988, t. LXXXIX, z. 3; J. Tyszkiewicz, *Dorobek historyczny Leona i Stanisława Kryczyńskiego*, [w:] *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej*, cz. II, red. J. Maternicki, Warszawa 1987; idem, *Tatarzy na Litwie i w Polsce Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989; idem, *W stulecie Leona Kryczyńskiego. Sylwetka badacza i społecznika*, „Orient Sokólski”, 31 V 1987 r.; idem, *Z historii Tatarów polskich 1794–1944*, Pułtusk 2002; S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy...*; U. Wróblewska, *Etos wychowania tatarskiego na przykładzie Aleksandra Sulkiewicza*, [w:] *Ideale wychowania i wzory osobowe narodu polskiego w XIX i XX wieku*, t. 1, red. E. J. Kryńska, Białystok 2006, s. 242–252.

⁸ K. Warmińska, *Tatarzy polscy. Tożsamość religijna i etniczna*, Kraków 1999.

⁹ S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968; T. Fałęcki, *Niemieckie szkolnictwo mniejszościowe na Górnym Śląsku w latach 1922–1939*, Katowice–Kraków 1970; M. Iwanicki, *Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939*, Siedlce 1975; Z. Tracewicz, *Język polski w szkolnictwie niemieckim w Polsce w latach 1918–1939*, Olsztyn 1992; J. Wasiluk, *Szkolnictwo litewskie w II Rzeczypospolitej*, „Pogranicze” 1992, t. II; idem, *Szkolnictwo żydowskie w Warszawie w okresie międzywojennym*, „Pogranicze” 1993, t. III; B. Waniak, *Sytuacja prawna szkolnictwa niemieckiego w Polsce w latach 1918–1939*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Pedagogiczne” 1994, nr 103; J. Tomaszewski, *Czeska oświata na Wołyniu przed rokiem 1939*, „Przegląd Humanistyczny” 1995, nr 6; M. Syrnyk, *Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo*, Wrocław 1996; M. Siemakowicz, *Założenia programowe głównych obozów politycznych wobec szkolnictwa dla ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1998, nr 9; idem, *Organizacja szkolnictwa dla ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1999, nr 12; J. Doroszewski, *Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, Lublin 2000.

wie omówione. Dotychczas szczególną uwagę koncentrowano na kwestiach związanych z: historią, religią, obrzędowością czy tożsamością. Wprawdzie trud przedstawienia życia społecznego Tatarów podjął Ali Miśkiewicz w pracy *Tatarzy polscy 1918–1939. Życie społeczno-kulturalne i religijne*, to jednak nie wszystkie źródła zostały zanalizowane. Natomiast Jerzy Mizgalski w artykule dotyczącym *Oświaty wśród Tatarów w Polsce międzywojennej* przedstawił jedynie ogólne kierunki rozwoju oświaty tatarskiej¹⁰.

Analiza dokumentów, dotąd niewykorzystanych, zgromadzonych w archiwach białoruskich i litewskich pozwoliła spojrzeć na procesy oświatowe społeczności tatarskiej w zupełnie nowym ujęciu¹¹. Materiały uzyskane podczas kwerend zagranicznych zostały uzupełnione zbiorami z krajowych bibliotek i archiwów oraz wywiadami z najstarszymi Tatarami, którzy pamiętali swoje dzieciństwo jeszcze przed wybuchem drugiej wojny.

Podstawę źródłową niniejszego artykułu stanowią źródła bezpośrednie, do których należą materiały archiwalne pochodzące z zachowanych dokumentów Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego znajdujące się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. W Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym w Wilnie, w zespole okręgu szkolnego wileńskiego znajdują się dokumenty szkolne uczniów tatarskich. Cenny materiał archiwalny zlokalizowany w zespole organizacji niechrześcijańskich dotyczy działalności Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej.

W Bibliotece Akademii Nauk Litwy w Wilnie znajdują się informacje o współpracy Tatarów ze środowiskiem orientalistycznym. Pojedyncze dokumenty zgromadzono w Muzeum Religii i Ateizmu w Grodnie, a dokumenty oświatowe zdeponowano w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Grodnie.

Celem artykułu jest analiza procesów oświatowych oraz ukazanie wielu form oświaty Tatarów, które w sposób bezpośredni lub pośredni oddziaływały na społeczność tatarską w Drugiej Rzeczypospolitej. Wówczas oświata była podstawowym narzędziem do zachowania bezpieczeństwa wewnętrznego i ładu w kraju, czego przykładem może być odrębna polityka oświato-

¹⁰ J. Mizgalski, *Oświata wśród Tatarów w Polsce międzywojennej*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie” 1998, z. V.

¹¹ Na temat zróżnicowanych form oświaty tatarskiej w okresie międzywojennym powstała praca doktorska U. Wróblewskiej, *Oświata Tatarów polskich w latach 1918–1939* (maszynopis, 2009; przygotowywany do druku).

wa stosowana wobec mniejszości¹². Tatarzy, jako grupa o znacznym stopniu zasymilowani, która wyróżniała się spośród społeczeństwa polskiego przede wszystkim odrębną religią, nie przejawiali dążeń separatystycznych, więc wobec nich rząd stosował odrębną, dosyć liberalną politykę oświatową. Dlatego też, formy i charakter procesu oświatowego społeczności tatarskiej były implikacją polityki państwa oraz potrzeb kulturalno-oświatowych samych Tatarów.

Tatarzy w zróżnicowanym etnicznie państwie polskim w okresie międzywojennym¹³ stanowili jedną z najmniejszych grup wyznaniowych¹⁴. We-

¹² S. Chruściel, *Szkoła państwowa a mniejszości narodowe w Polsce i za granicą*, Lwów 1938; A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979; A. Deryna, *Międzynarodowe zobowiązania Polski w zakresie szkolnictwa mniejszości narodowych*, Lwów 1927; S. Grabski, *Szkoła na ziemiach wschodnich*, Warszawa 1927; S. Grabski, *Z zagadnień polityki narodowo-państwowej*, Warszawa 1925; K. Jakubiak, *Problem mniejszości narodowych w piksudczykowskim programie politycznym i doktrynie wychowania państwowego*, [w:] *Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939*, red. A. Bilewicz, S. Walasek, Wrocław 1998; J. Kornecki, *Szkolnictwo dla mniejszości narodowych w Polsce*, Warszawa 1928; E. Magiera, *Problem mniejszości narodowych w jędrzejewiczowskiej reformie programu historii dla szkół powszechnych w okresie międzywojennym*, [w:] *Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939*, red. A. Bilewicz, S. Walasek, Wrocław 1998.

¹³ Wówczas ponad 30% społeczności stanowiły mniejszości narodowe i wyznaniowe, które również dążyły do zachowania swojej odrębności kulturowej. Do grup wyznaniowych prawnie uznanych zaliczano wyznania: rzymskokatolickie, grekokatolickie, ewangelicko-augsburskie, staroobrzędowe, prawosławie, judaizm, islam oraz karaimskie. Według Jerzego Tomaszewskiego w II RP było 35,4% mniejszości, zaś Janusz Żarnowski podaje 34%. Henryk Chałupczak i Tomasz Browarek szacują liczbę mniejszości na 11,2 mln stanowiącą 35,1% społeczeństwa w tym Ukraińców około 5 mln, Żydów 3,1 mln, Białorusinów 1,9 mln, Niemców 830 tys., Litwinów 180 tys., Rosjan 100 tys., Czechów 40 tys., Cyganów 30 tys., Słowaków 7 tys., Ormian 5,5 tys., Tatarów 5 tys. oraz Karaimów 1 tys., zob. J. Żarnowski, *Spółczesność Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1973; idem, *Spółczesność polskie Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1973; idem, *Spółczesność Polski międzywojennej*, Warszawa 1969; *Polska 1918–1939. Praca – technika – społeczeństwo*, Warszawa 1990; *Spółczesność i kultura II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982; J. Tomaszewski, *Rzeczypospolita wielu narodów*, Warszawa 1985; idem, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w latach 1918–1939*, Warszawa 1985; idem, *Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku*, Warszawa 1991; H. Hołuszko, *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce*, Warszawa 1992; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 2000, s. 22.

¹⁴ Podanie precyzyjnej liczebności społeczności tatarskiej jest skomplikowane i trudne z kilku powodów. Pierwszy spis powszechny w 1921 roku nie obejmował swoim zasięgiem terytorialnym Wileńszczyzny, o którą przez ponad pięć lat od odzyskania niepodległości toczył się spór z Litwą. Zjednoczenie Litwy Środkowej z Rzeczypospolitą nastąpiło dopiero w kwietniu

dług danych Muzułmańskiej Gminy Wyznaniowej w Wilnie oraz Związku Muzułmańskiego miasta st. Warszawy z 1925 roku Polskę zamieszkiwało wówczas 5 805 wyznawców islamu¹⁵.

Tabela 1. Liczba ludności muzułmańskiej w 1925 r. i 1935 r.

Województwo	Liczba parafian w 1925 roku	Liczba parafian w 1935 roku
Wileńskie	2464	2197
Nowogródzkie	2091	2532
Poleskie	30	37
Wołyńskie	42	brak danych
Białostockie	878	637
m. Warszawy	300	22

Źródło: opracowanie własne w oparciu o: AAN, Min.WRiOP, sygn. 14; *Tatarzy w Polsce*, opr. L. Krawiec, J. J. Tochtermann, Nakładem „Dziennika Urzędowego Okręgu Szkolnego Wileńskiego”. Bezpłatny Dodatek do nr 2 „Dziennika Urzędowego” KOS Wileńskiego, Wilno 1936, s. 14.

Tatarzy pozostający w granicach wskrzeszonego państwa polskiego przede wszystkim zamieszkiwali tereny Kresów Wschodnich, a życie społeczno-religijne skupione było wokół gmin wyznaniowych w województwie wileńskim i nowogródzkim¹⁶. Według danych muftiatu z 1925 roku w sa-

1922 roku, czyli po przeprowadzeniu spisu powszechnego. Tatarzy jako grupa znacznie zasymilowana nie posiadali swojego macierzystego języka, który ztratili już w XVI wieku, wobec czego podczas spisu w 1931 roku, kiedy zadawano pytanie o język ojczysty, Tatarzy deklarowali język polski, białoruski lub litewski, traktując język arabski wyłącznie jako liturgiczny, przez co zaliczani zostawali do większości polskiej lub mniejszości narodowej.

¹⁵ Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej AAN, MWRiOP), sygn. 1473, s. 54.

¹⁶ W województwie nowogródzkim skupiska tatarskie były liczniejsze, gdzie wieś Orda czy Murawszczyzna miały charakter osiedli czysto tatarskich. Słoniem po Nowogródku i Iwju w okresie międzywojennym stanowił trzecie co do wielkości skupisko Tatarów w Polsce (414 osób). Słoniem w większości zamieszkiwała społeczność żydowska, Tatarzy stanowili jedynie 2,02% ogólnej liczby wszystkich mieszkańców. Tatarzy zamieszkiwali również tereny województwa białostockiego, w samym Białymstoku w okresie międzywojennym mieszkało jedynie 35 osób, w Grodnie było 38 muzułmanów, natomiast w Sokółce mieszkało 78 osób. W 1925 roku w gminach w Bohonikach i Kruszynianach było 878 muzułmanów. AAN, MWRiOP, sygn. 1473, k. 50.

mej stolicy mieszkało 300 muzułmanów¹⁷. Spośród wszystkich muzułmanów trudno wyłonić samych Tatarów litewsko-polskich, gdyż w Warszawie czasowo lub na stałe mieszkali również muzułmańscy emigranci z Rosji, jak: Tatarzy kazańscy, Tatarzy krymscy, Czerkiesi, Azerowie i Osetyńcy. W skład gminy wyznaniowej w Warszawie wchodził więc muzułmanie o różnym pochodzeniu etnicznym.

O charakterze oświaty decydował także proces zmian w strukturze zawodowej Tatarów w Drugiej Rzeczypospolitej, który był tożsamy z przemianami społeczno-zawodowymi całego społeczeństwa polskiego. Prawie połowa (43%) społeczności tatarskiej zajmowała się rolnictwem i ogrodnictwem, 14% pracowało w urzędach i zawodach wolnych, (wyrobnicy – 7%, ogrodnicy – 6%) lub wykonywali inne zawody (10%)¹⁸. Jedną piątą społeczności tatarskiej stanowiła klasa robotnicza poza przemysłem, która zajmowała się głównie garbarstwem, wykorzystując tradycyjne techniki i narzędzia pracy. Skóry juchtowe wyprawiali garbarzy tatarscy, m.in.: w Wilnie, Słonimiu, Lachowiczach czy Klecku¹⁹. Warto zwrócić uwagę, że w stosunku do ogółu ludności Drugiej Rzeczypospolitej, gdzie inteligencja stanowiła 5,1%²⁰, grupa inteligencji tatarskiej była dość liczna (14%)²¹. Dowodziło to o silnej potrzebie zdobywania wiedzy, tradycjach kształcenia oraz świadczyło o przyszłym potencjale w obszarze działań oświatowych²².

¹⁷ AAN, MWRiOP, sygn. 1473, k. 54.

¹⁸ J. J. Tochtermann, *Ilość, rozmieszczenie i struktura zawodowa Tatarów w Polsce*, „Wiadomości Geograficzne” 1935, nr 8–10, s. 58; idem, *Struktura wiekowa ludności tatarskiej*, „Życie Tatarskie” 1937, nr 10, s.13, S. Kryczyński, *Tatarzy polscy*, „Rocznik Ziemi Wschodnich” 1938, s. 107–108.

¹⁹ „Kalendarz Ziemi Wileńskiej” 1936, s. 230.

²⁰ Liczba inteligencji w Drugiej Rzeczypospolitej wynosi 1,4 mln, stanowiąc 5,1% całej ludności w Polsce. J. Żarnowski, *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1964.

²¹ S. Kryczyński, *Tatarzy polscy*, „Rocznik Ziemi Wschodnich” 1938, s. 107–108.

²² Do grupy inteligencji tatarskiej zaliczano ziemian, sędziów, prokuratorów, adwokatów, lekarzy, urzędników państwowych i samorządowych oraz wojskowych, zob. J. J. Tochtermann, *Ilość, rozmieszczenie...*, s. 58; A. Buczański, *Zarys działalności prawników pochodzenia tatarskiego II-ej Rzeczypospolitej*, „Rocznik Tatarów Polskich” 2000, t. 6.

Kształcenie religijne

Tym, co najsilniej wyróżniało (i do dnia dzisiejszego cechuje) Tatarów od ogółu społeczeństwa, jest religia i związane z nią dziedziny kultury. Islam wpływał na świadomość, był również źródłem wartości i postaw społecznych Tatarów. Religia zachęca do zdobywania wiedzy, nakazując muzułmanom uczenie się przez całe życie – dlatego też Tatarzy szanowali wiedzę religijną i świecką, cenili sobie bardzo naukę i ludzi uczonych. Podstawą wiedzy religijnej był Koran, który Tatarzy czytali i recytowali, często nie rozumiejąc treści, gdyż język arabski, w którym jest spisany Koran był jedynie językiem liturgicznym, nieużywanym w codziennej komunikacji. Funkcję wyjaśniającą pełniły *chamaïł*²³ i *kitab*y, które przepisywano w języku polskim lub białoruskim przy zastosowaniu liter arabskich²⁴.

Uczonym był ten, kto umiał czytać Koran, znał modlitwy, wersety a także podania i legendy zapisane w księgach religijnych. Posiadanie wiedzy wiązało się z odpowiedzialnością za jej wykorzystanie i umiejętnością przekazywania jej innym. Wiele wątków w *kitab*ach dotyczących nauki i uczonych nawiązuje do wypowiedzi Proroka, czyli *hadisów m.in.:*

Prorok mówił: ludzie uczeni są podobni do deszczu; jak deszcz ożywia martwą ziemię, tak uczyony ożywia wnętrze człowieka grzesznego, daje mu światło wewnętrzne i oczyszcza z grzechów²⁵.

Wobec powyższych przykładów ukazujących szacunek Tatarów dla wiedzy i ludzi uczonych trudno zgodzić się ze stwierdzeniem J. Mizgalskiego, że w *niejednej tatarskiej rodzinie brak było tradycji nauczania*²⁶. Religia determinowała potrzebę zdobywania wiedzy, stąd rodziny tatarskie dbały o odpowiednie wykształcenie religijne swoich dzieci oraz umożliwiały im naukę

²³ Słowo *chamaïł* w języku arabskim oznacza „Coś, co się nosi przy sobie”. Jest to modlitewnik zawierający najczęściej używane modlitwy, porządek pięciokrotnych modlitw – *namaz* i modlitwy o pomoc – *dua*, wyjaśnienia religijnych obrządków – tych najbardziej popularnych i codziennych. Zawierały wskazówki dotyczące przeprowadzania uroczystości – ślubu (*nikach*), nadania dziecku imienia (*azan*), a także pogrzebu. W *chamaïł*ach znajdowały się też informacje dotyczące religii i praktyk religijnych.

²⁴ J. Szynekiewicz, *O Kitabie*, „Rocznik Tatarski” 1932, t. 1, s. 188.

²⁵ Cz. Łapicz, *Nauka i uczeni w muzułmańskim piśmiennictwie religijnym*, „Rocznik Tatarów Polskich” 1994, t. 2, s. 22.

²⁶ J. Mizgalski, *Oświata wśród Tatarów...*, s. 104.

świecką. Tradycja nauczania była jednym z elementów zachowania tożsamości religijnej i kulturowej²⁷.

W rodzinie dziecko pierwszy raz było zapoznawane z praktykami religijnymi, rodzice dbali o wyposażenie go w znajomość alfabetu arabskiego potrzebnego do recytacji fragmentów Koranu. W tradycyjnej społeczności tatarskiej rodzina stanowiła pierwsze środowisko wychowawcze i wpływała na jednostkę przekazując jej wartości tatarskie i polskie. W rodzinach tatarskich dziadkowie zapoznawali z historią rodu, odwołując się do czynów bohaterów swoich członków rodziny, stąd też bardzo dużą popularnością cieszył się wydany w 1929 roku przez Stanisława Dziadulewicza *Herbarz rodzin tatarskich*, który znajdował się w wielu domach tatarskich.

W okresie międzywojennym za krzewienie wartości religijnych w społeczności tatarskiej odpowiedzialny był również Muzułmański Związek Religijny (dalej MZR) założony w 1925 roku, na czele którego stał mufti, dr orientalistyki Jakub Szynekiewicz. Do podstawowych zadań MZR-u nale-

²⁷ Ze względu na wiedzę i wykształcenie świeckie Tatarzy zajmowali państwowe stanowiska urzędnicze w Rosji oraz byli uczestnikami i inicjatorami przemian cywilizacyjnych, jakie rozpoczęły rewolucje przełomu XIX i XX wieku. W okresie zaborów następowało przemieszczanie się ludności w wyniku działań wojennych, zsyłek, migracji czy służby wojskowej. Tatarzy litewscy byli wśród Tatarów nadwołżańskich, na Krymie, w Azerbejdżanie, wśród Górali Kaukaskich, w Turkiestanie, a nawet w Persji i Chinach. Prawnicy, lekarze, nauczyciele i wojskowi muzułmanie z Polski zajmowali urzędy i pełnili funkcje państwowe, kształcili się i pracowali w różnych ośrodkach imperium rosyjskiego. Część Tatarów, szczególnie oficerów po klęsce Rzeczypospolitej udała się na emigrację, gdzie szczególny nacisk położyli na wykształcenie swoich dzieci. Młodzież tatarska po 1800 roku coraz częściej rozpoczynała naukę i studia w Petersburgu, Moskwie, Kazaniu, Kijowie, Krymie i Charkowie. W latach 1907–1910 w Petersburgu ponadpiętnastooosobowa grupa studentów prowadziła nielegalne Koło Studentów Muzułmanów Polskich, którego celem było rozwijanie świadomości narodowej, badanie historii Tatarów litewskich i integracja kulturalno-oświatowa. Tatarzy zajmowali wiele urzędów i resortów państwowych na Krymie (m.in.: Maciej Sulkiewicz – premier rządu Republiki Krymskiej; Leon N. M. Kryczyński – dyrektor kancelarii rządu; Olgierd N. M. Kryczyński – prokurator sądu okręgowego; Bogdanowicz – dyrektor seminarium nauczycielskiego tatarskiego, autor wielu książek w języku tatarskim z zakresu pedagogiki i wychowania). Tatarzy tworzyli również zręby państwowości w Azerbejdżanie, gdzie podjęli działania na rzecz walki z analfabetyzmem. Dyrektorką pierwszego Muzułmańskiego Żeńskiego Gimnazjum w Baku założonego w 1910 roku była Mirjam Sulkiewiczówna. Zob.: L. N. K. Kryczyński, *Tatarzy polscy a Wschód muzułmański*, „Rocznik Tatarski” 1935, t. 2; S. Chazbijewicz, *Tatarzy krymscy. Walka o naród i wolną ojczyznę*, Poznań–Września 2001; idem, *Awdet czyli powrót. Walka polityczna Tatarów krymskich o zachowanie tożsamości narodowej i niepodległości państwa po II wojnie światowej*, Olsztyn 2001; J. Tyszkiewicz, *Z historii Tatarów polskich 1794–1944*, Pułtusk 2002; A. Chodubski, *Tatarzy polscy w Azerbejdżanie w okresie przemian rewolucyjnych*, „Rocznik Tatarów Polskich” 1995, t. 3, s. 111–112.

żało reprezentowanie muzułmanów wobec władz państwowych i przedstawicieli innych rządów, nadzór nad praktykami religijnymi, przygotowywanie duchowieństwa, organizowanie edukacji religijnej, oraz powoływanie i wizytowanie gmin muzułmańskich.

W okresie międzywojennym można wyróżnić dwa sposoby nauki religii:

- a) tradycyjny – dzieci uczono w rodzinnych miejscowościach, gdzie organizowano tzw. „lekcje religii” opłacając naukę u imamów lub u osób, które potrafiły czytać Koran (hodżych)²⁸,
- b) formalny – od 1925 roku mufti dr J. Szynekiewicz był odpowiedzialny za naukę religii w szkołach utrzymywanych w całości lub w części przez państwo lub ciała samorządowe. Mufti był zobligowany do wyznaczenia nauczycieli do nauczania religii oraz do ich mianowania i zwalniania w szkołach w porozumieniu z właściwą władzą szkolną. W gestii muftiego była organizacja roku szkolnego dzieci muzułmańskich²⁹.

Do najbardziej tradycyjnych form nauki religii, które funkcjonowało jeszcze przed okresem międzywojennym, należało samoorganizowanie lekcji. Rodziny tatarskie wypracowały sposób nauki religii, co potwierdzają informacje znajdujące się w źródłach z początku XIX wieku.

Sposób edukowania się Tatarów jest taki które majątniejsi, to utrzymywali Dyrektorów po domach dla swoich dzieci, y to bardzo mało onych uczyli, tylko któren naturalność posiadał to siem przedsiem przedkładał do pójcia rzeczy³⁰.

W Drugiej Rzeczypospolitej dzieci tatarskie uczyły się języka arabskiego i religii u hodżych, czyli nauczycieli, którzy potrafili czytać Koran. Nauczycielami przeważnie byli mężczyźni, ale w Nowogródku czy Słonimiu nauczaniem zajmowały się też kobiety (ho dżynie). Na lekcje religii składały się czynności i umiejętności, których opanowanie umożliwiło samodzielne czytanie Koranu i wykonywanie praktyk religijnych.

²⁸ Informacje uzyskane od informatorów: H. S. ur. 1931 r., wywiad przeprowadzony przez U. Wróblewską 31 X 2005 r., w Nowogródku (Białoruś); S. M., ur. 1925 r., wywiad przeprowadzony przez U. Wróblewską 17 XII 2004 r. w Białymstoku.

²⁹ Art. 34 Ustawy o Stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. R.P. z 1936 r., nr 72, poz. 517.

³⁰ Archiwum Diecezjalne w Łomży, zesp. II, sygn. 523, k. 12v–13, dokument z 1809 r.

Nauczyciel uczył wszystkich liter alfabetu arabskiego. Najpierw czytaliśmy adżykiem, czyli sylabizując, aż się człowiek nauczył czytać Koran. Po kolei składaliśmy wszystkie litery. Hodży uczył jak się trzeba się modlić. Na zajęciach odmawialiśmy modlitwy. Powtarzaliśmy po nim wszystkie czynności, aż człowiekowi to w nawyk weszło³¹.

W rodzinach ziemiańskich, które mieszkaly na koloniach oddalonych od „skupisk tatarskich”, nauka religii odbywała się indywidualnie, rodzice w miarę możliwości finansowych wynajmowali nauczyciela.

Drugą formą powszechniejszą była nauka grupowa – dla kilkunastu dzieci tatarskich wspólnie opłacano jednego hodżę³². Takie szkoły religijne funkcjonowały m.in.: w Nowogródku³³, Iwiu³⁴, Klecku³⁵ czy Słonimiu, czyli w miejscowościach gdzie Tatarzy stanowili liczniejszą grupę i mieszkając wspólnie mogli się zorganizować.

Rozpoczęcie nauki czytania Koranu przez dziewczynki i chłopców w wieku 6–8 lat było bardzo ważnym i radosnym wydarzeniem w życiu rodziny i społeczności. Z tej okazji organizowano nawet modlitwy w meczetach. Natomiast po skończeniu nauki religii, zazwyczaj w czwartki, odbywała się uroczystość zwana lahi, czyli wspólne modlitwy z okazji zakończenia nauki czytania Koranu przez ucznia, którego nazywano kurandżem. Dzieci wspólnie z nauczycielem zbierały się w szkółce religijnej. Głównemu bohaterowi uroczystości – kurandżejowi hodży podawał Koran do ucałowania, zawijał świętą księgę w kilkumetrowe białe płótno i przymocowywał białym ręcznikiem do głowy. Hodży ustawiał uczniów w pary, a kurandżę wraz ze starszym kolegą stali na czele orszaku. Następnie hodży, trzymając chamał

³¹ Informator K.P., ur. 1917 r., wywiad przeprowadzony przez U. Wróblewską 20 III 2003 r. w Białymstoku.

³² Na lekcje do szkoły religijnej w Słonimiu uczęszczało 20 dzieci, informacja uzyskana od informatorów: M.S., ur. 1909 r., F.B., ur. 1930 r., H.B., ur. 1934 r., S.B., ur. 1940 r.; wywiad przeprowadzony przez U. Wróblewską 30 X 2005 r. w Słonimiu (Białoruś).

³³ W Nowogródku religii uczyli: Radkiewicz (hodży), Rafałowicz (imam), Assanowicz (jego syn wyjechał do Sarajewa), Mustafa Półtorzycki (ogrodnik), informator: A.S., ur. 1923 r., wywiad przeprowadzony przez U. Wróblewską 31 X 2005 r. w Nowogródku (Białoruś).

³⁴ Informacja uzyskana od informatorów: I.S., ur. 1929 r.; M.S., ur. 1943 r., wywiad przeprowadzony przez U. Wróblewską 28 X 2005 r. w Iwiu Murawszczyźnie (Białoruś).

³⁵ W Klecku religii uczył hodży Jaś Bajraszewski, który pełnił również funkcje muezi-na przy gminie muzułmańskiej. Informacja uzyskana od informatora H.Ż., ur. 1926 r., wywiad przeprowadzony przez U. Wróblewską 29 X 2005 r. w Klecku (Białoruś).

w rękę wypowiadał słowa: *Bismillahi rachmani – r – rachym* (*W imię Boga Miłosiernego i Litościwego*), rozpoczynające uroczystość. Uczniowie parami trzymając się za ręce maszerowali ulicą. Hodży czytał z chamaitu modlitwę zwaną lahi zaczynającą się od słów *la illa 'llahi* (stąd nazwa uroczystości)³⁶ a uczniowie chóralnie odpowiadali „amiń”. Wszystkie dzieci pod przewodnictwem hodżego odprowadzały ze szkoły do domu dziecko kończące naukę religii. Hodży prowadził zebranych do domu kurandżeja, gdzie rodzice witali korowód szkolny chlebem, wodą i solą. Zdarzało się, że podwórko było wyścielone kwiatami, co podkreślało uroczysty nastrój święta. Rodzice wszystkich gości zapraszali na poczęstunek, a na honorowym miejscu za stołem zasiadał hodży, imam, muezin i kurandziej. W domu rozpoczynał się najważniejszy moment uroczystości. Na znak hodżego następowała cisza i uczeń zaczynał odmawiać wersety z Koranu a słuchacze powtarzali za nim *Ałtach Ekler* i *Alchamd – ul – illahi*. Następnie kurandziej otrzymywał przyniesiony przez siebie Koran i nie otwierając księgi zaczynał recytować z pamięci jedną z dłuższych sur. Uczeń z Koranu śpiewał stosowną modlitwę, reszta dzieci odśpiewywała *imany* (wyznanie wiary). Po wystąpieniu kurandżeja inni równie zdolni uczniowie popisywali się swoimi umiejętnościami „śpiewali” modlitwę *zikr* oraz szereg wersetów z Koranu. Za „odśpiewanie” przez dziecko jednego wersetu goście płaci mu około dwudziestu groszy. Na zakończenie kulminacyjnej części uroczystości kurandziej recytował jeszcze jedną surę. Nauczyciel składał gratulacje rodzicom, którzy z kolei dziękowali hodżemu za nauczenie ich dziecka Koranu³⁷. Uroczystość miała społeczny charakter, krewni i znajomi wieszowali rodzicom, nauczycielowi i sameму uczniowi.

Uroczystość pełniła funkcję motywującą dzieci, które jako świadkowie lahi byli mobilizowane do nauki religii i czytania Koranu. Lahi było bardzo popularne w okresie międzywojennym, odbywało się m.in.: w Iwiu, Mirze, Nowogródku, Słonimiu, Lachowiczach, Sorok Tatory, Sokółce, Kruszynianach, Wasiliszkach, Miadziolę³⁸. Uroczystość miała duże znaczenie dla społeczności tatarskiej, zdolny uczeń, który kończył naukę religii i umiał czytać Koran był nadzieją na zachowanie w przyszłości odrębności grupy³⁹.

³⁶ A. Woronowicz, *Szczątki językowe Tatarów litewskich*, „Rocznik Tatarski” 1935, t. 2, s. 360.

³⁷ S. Kryczyński, *Tatarzy polscy*, „Rocznik Ziem Wschodnich” 1938, s. 108.

³⁸ Idem, *Tatarzy litewscy...*, s. 189.

³⁹ Uroczyste zakończenie nauki czytania Koranu przez dziecko muzułmańskie można

Fot. 1. Uroczystość Lahi, lata trzydzieste XX wieku

Źródło: A. Konopacki, *Muzułmanie na ziemiach Rzeczypospolitej*, Białystok 2006, s. 86.

Poza tradycyjną nauką w domu rodzinnym Tatarzy jako obywatele polscy podlegali obowiązkowi szkolnemu zgodnie z rozporządzeniem Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej MWRiOP) z dnia 7 lutego 1919 roku⁴⁰. Wobec zróżnicowanej struktury etnicznej i religijnej Drugiej Rzeczypospolitej MWRiOP wydało w 1927 roku okólnik w sprawie nauki religii w publicznych szkołach, z którego korzystali także Tatarzy. Dokument rozwiązywał kwestie organizacji lekcji religii, uwzględniając liczebność dzieci muzułmańskich⁴¹. Poza tym wszelkie decyzje dotyczące edukacji tatarskiej MWRiOP podejmowało w porozumieniu z muftim, który był zobligowany do wyznaczania nauczycieli do szkół w porozumieniu z właściwą władzą szkolną. Na wniosek muftiego mini-

próbować porównać z *bar micwą* wśród wyznawców judaizmu. Należałoby jednak tę kwestię poddać dokładnej analizie badawczej i określić proveniencję tatarskiej uroczystości.

⁴⁰ Dekret *O obowiązku szkolnym*, Dz.U. MWRiOP 1919 r., nr 2, poz. 2.

⁴¹ Okólnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 5 stycznia 1927 roku szczegółowo określał sposób organizacji szkolnej dzieci wyznań nierzymskokatolickich, uwzględniając liczbę uczniów. W przypadku społeczności tatarskiej, której liczba dzieci w jednej szkole nie przekraczała 12, zalecano, aby urządzić dla tych dzieci naukę ich wyznania w jednej ze szkół w wymiarze 2 godziny tygodniowo, w porze oznaczonej na podstawie wzajemnego porozumienia się kierowników zainteresowanych szkół tak, aby wszystkie dzieci szkolne danego wyznania miały możliwość korzystania z nauki religii, Dz.U. Min. WRiOP 1927, nr 2, poz. 32.

ster Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wyznaczał odrębną organizację roku szkolnego dla dzieci tatarskich, uwzględniając dni świąteczne wolne od zajęć.

Analizując proces nauki religii muzułmańskiej w okresie międzywojennym, można zaobserwować stopniowe osłabienie tradycyjnego nauczania religijnego. Szczególnie po 1925 roku, gdy mufti zajmuje się oficjalną organizacją nauki, zahamowana zostaje działalność szkółek religijnych. Prawdopodobnie formalne wyznaczanie nauczycieli religii do szkół powszechnych mogło kwestionować kompetencje innych hodźych.

Muftiat odpowiadał także za kwestie podręczników do nauki religii, w 1926 roku wydał w technice opalografii *Praktyczny podręcznik początkowego czytania po arabsku*. W 1928 roku została wydana *Historia Proroków*, która miała ułatwić nauczanie religii. Pięćdziesiąt stron broszury zawierało wiadomości o życiu proroków Starego i Nowego Testamentu oraz treści związane z rozwojem islamu i życiem Muhammada. Natomiast w 1935 roku przy wsparciu Ministerstwa Spraw Zagranicznych mufti zorganizował wydanie w Sarajewie kolejnego podręcznika *Tadżwîd – Nauka czytania Koranu*.

W związku z brakiem własnych szkół teologicznych Tatarzy szukali innych możliwości zdobywania wiedzy religijnej, aby zasilić merytorycznie swoją kadrę duchownych i nauczycieli. Takie szanse pojawiły się za sprawą zagranicznych muzułmańskich uczelni teologicznych. Przy znacznej pomocy Ministerstwa Spraw Zagranicznych oraz Instytutu Wschodniego w Warszawie w 1934 roku dwóch Tatarów, absolwentów orientalistyki lwowskiej wyjechało na studia na Uniwersytet Al–Azhar do Egiptu⁴². Celem wyjazdu było lepsze poznanie języka arabskiego oraz zdobycie wiedzy teologicznej, którą w przyszłości mieliby wykorzystać dla dobra społeczności muzułmańskiej w Polsce. W 1936 roku zakończyli naukę w jednej z najlepszych uczelni wyższych w świecie muzułmańskim i natychmiast wykorzystano ich potencjał i zdobytą wiedzę. Mustafa Aleksandrowicz otrzymał posadę w konsulacie Jeruzolomie. Ali Ismail Woronowicz powrócił do Polski, gdzie jako młody, wykształcony i wierny rodzimym tradycjom zaangażował się w pracę oświatową na rzecz swojej społeczności, stając się czołowym i obiecującym liderem religijnym. Praca Woronowicza nie ograniczała się jedynie do kwestii religijnych, jego działalność dotyczyła również oświaty i rozwoju kultury. Była

⁴² „Życie Tatarskie” 1934, nr 1, s. 15.

to postać niezwykle wszechstronna, widząca potrzebę integracji środowiska i podniesienia jego poziomu intelektualnego⁴³.

Fot. 2. Mustafa Aleksandrowicz oraz Ali Ismail Woronowicz w gronie studentów na Uniwersytecie w Kairze

Źródło: zbiór dokumentów A. Woronowicza, w zbiorach Muzułmańskiego Związku Religijnego

Należy jeszcze wspomnieć, że w latach trzydziestych czterech Tatarów wyjechało po naukę do Medresy im. Gazi Husrevbegova w Sarajewie (Omar Eksanow, Ismail Assanowicz, Jan Lebieź oraz Jusuf Konopacki). Wybór Jugosławii nie był przypadkowy, tam bowiem średnie szkoły teologiczne – medresy były na wysokim poziomie. Również współorganizujące wyjazd Ministerstwo Spraw Zagranicznych zamierzało zacieśnić więzi polityczne z rządem Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców w imię realizowanej przez Józefa Piłsudskiego idei Międzymorza⁴⁴.

⁴³ Ali I. Woronowicz był największą nadzieją Tatarów, zginął jako przedstawiciel inteligencji polskiej i duchowny muzułmański, został zabity w 1941 roku przez NKWD, por. J. Tyszkiewicz, *Imam Ali Ismail Woronowicz w Warszawie i Klecku: 1937–1941*, „Rocznik Tatarów Polskich” 1995, t. III; E. Woronowicz, *Wspomnienia o Imamie m. stołecznego Warszawy*, „Życie Muzułmańskie” 1987/1988, nr 5/7; idem, *Moja droga do Mińska*, „Rocznik Tatarów Polskich” 2008, t. VI.

⁴⁴ Na temat relacji polsko-jugosłowiańskich zob., J. Faryś, *Koncepcje polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, Warszawa 1981; A. Garlicka, *Polska – Jugosławia 1934–1939. Z dziejów stosunków politycznych*, Wrocław 1977; M. K. Kamiński, M. J. Zacharias, *Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1987.

Wszystkie wymienione formy nauki umożliwiały Tatarom zdobywanie wiedzy z zakresu religii, która była fundamentem odrębności i tożsamości. Wypracowanie skutecznych metod kształcenia religijnego mogło w znacznym stopniu uchronić społeczność tatarską od zewnętrznych wpływów kulturowych.

Tatarzy w szkołach Drugiej Rzeczypospolitej

W Drugiej Rzeczypospolitej w 1922 roku Tatarzy, wzorując się na szkolnictwie muzułmańskim w innych państwach, podjęli próbę zorganizowania powszechnej szkoły religijnej dla dzieci muzułmańskich. Zadaniem szkoły miało być *nauczanie dzieci religii muzułmańskiej, języka tureckiego i arabskiego i historii wschodu oraz kształcenie dzieci w obrębie programu szkół powszechnych z wykładowym językiem polskim*⁴⁵. Przyczyną niepowodzenia projektu, pomimo przychylności władz oświatowych, był fakt rozproszenia Tatarów w województwie wileńskim i nowogródzkim oraz brak funduszy i przygotowanej kadry nauczycieli.

Tatarzy jako obywatele polscy podlegali obowiązkowi szkolnemu z 1919 roku, zgodnie z którym dzieci i młodzież tatarska uczęszczała do szkół w czterech administracyjnych okręgach szkolnych: warszawskim, białostockim (zniesiony w 1927 r. i włączony do okręgu brzeskiego), wileńskim i wołyńskim⁴⁶.

W szkole Tatarzy byli poddawani wychowaniu patriotycznemu i państwowemu, uczestnicząc w obowiązkowym procesie edukacyjnym. Dzieci tatarskie podlegały więc wychowywaniu religijno-moralnemu, społeczno-obywatelskiemu, utylitarno-gospodarczemu, estetycznemu, fizycznemu i umysłowemu. Szkoła powszechna oddziaływała na stronę teoretyczno-poznawczą wychowania państwowego dając pewien zakres wiedzy o państwie i obywatelach⁴⁷. Tatarzy uczestnicząc w zajęciach szkolnych, apelach z okazji uroczystości państwowych, biorąc udział w rozmaitych formach kształcenia

⁴⁵ Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie (dalej LCAP), sygn. f. 172, ap. 1, b. 913, k. 100.

⁴⁶ T. Serafin, *Władze szkolne w latach 1917/18–1937/38*, Warszawa 1939, s. 220–222.

⁴⁷ F. W. Araszkiwicz, *Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918–1932*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1972; idem, *Idealy wychowawcze Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1978; idem, *Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918–1932*, Warszawa

pozaszkolnego zapoznawali się z treściami skupionymi wokół osi programowej „Polska i jej kultura”⁴⁸. Uczniowie tatarscy wiedzę zdobytą w szkole wykorzystywali również podczas uroczystych nabożeństw w meczecie z okazji świąt i wydarzeń państwowych, o czym wspomina jeden z Tatarów, uczęszczający do przedwojennej szkoły:

W szkole ćwiczeń w Słonimiu uczyliśmy się piosenek i wierszy. Śpiewaliśmy piosenki polskie podczas apeli szkolnych organizowanych okazji 3 maja, 11 listopada. 12 maja 1935 roku uczyliśmy się wiersza „To nie prawda, że już nie ma Marszałka”, który pamiętam jak recytowałem na dziedzińcu meczetu w Słonimiu podczas uroczystości pogrzebowej Józefa Piłsudskiego⁴⁹.

Tatarzy automatycznie zaadoptowali również wzorce postępowania, które obowiązywały w polskich szkołach powszechnych. Każdy nowy rok szkolny uczniowie katolicycy rozpoczynali uroczystą mszą w kościele, a uczniowie muzułmańscy inaugurowali rok szkolny modlitwą w meczetach.

W Głębokim, 3 września 1937 roku w dniu rozpoczęcia roku szkolnego zastępca imama p. I. Bohdanowicz, zebrał wszystkie dzieci muzułmańskie, celem odprawienia nabożeństwa, które poprzedził krótkim przemówie-

1972; E. Magiera, *Wychowanie państwowe w szkolnictwie powszechnym Drugiej Rzeczypospolitej*, Szczecin 2003.

⁴⁸ Autorzy programów szkolnych podkreślali, że treści nauczania nie są sprzeczne z rozwojem kultury mniejszości narodowych. Według czołowych pedagogów kultury Sergiusza Hasena i Bogdana Nawroczyńskiego programy zmierzały do zbliżenia młodzieży polskiej do dziejów i kultury mniejszości narodowych oraz wyrabiały gotowość do obywatelskiej współpracy z mniejszościami w ramach wspólnego państwa. Natomiast dzieci i młodzież z mniejszości narodowych szczególnie słowiańskich poprzez poznanie kultury polskiej miały wynieść ze szkoły szacunek do języka polskiego oraz przekonanie o wspólnej tradycji i historii. Realizowane treści programowe miały umocnić w mniejszościach narodowych poczucie przynależności państwowej i odpowiedzialności obywatelskiej wobec państwa polskiego zgodnie z programem asymilacji państwowej. Por. S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne...*, s. 206–210; E. Magiera, *Wychowanie państwowe w szkolnictwie powszechnym Drugiej Rzeczypospolitej*, Szczecin 2003, s. 53, idem, *Problem mniejszości narodowych w jędrzejewiczowskiej reformie programu historii dla szkół powszechnych w okresie międzywojennym*, [w:] *Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939*, red. A. Bilewicz, S. Wałasek, Wrocław 1998, s. 229–235.

⁴⁹ Informator S. M., ur. 1925 r., wywiad przeprowadzony przez U. Wróblewską 17 XII 2004 r. w Białymstoku.

niem, aby dzieci modliły się do Najwyższego o pomyślność i dalszą opiekę dla siebie. Po nabożeństwie pan imam rozdał dzieciom sadogę, poczem udano się do szkoły, skąd wszyscy wyruszyli na powitanie wojsk, powracających z manewrów. Powitanie odbyło się bardzo serdecznie, dzieci owacyjnie witały maszerujące oddziały. Obrzucały wojsko kwiatami, wznosząc okrzyki: „niech żyje wojsko i Jego Wódz!”⁵⁰

Na święta muzułmańskie oraz na wyjątkowe uroczystości religijne uczniowie tatarscy byli zwalniani z zajęć lekcyjnych⁵¹.

Polityka oświatowa państwa polskiego wobec społeczności tatarskiej była wzorcowa. W celu zapoznawania z mniejszością tatarską, która zapisała chlubne karty w dziejach Rzeczypospolitej Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego zaleciło bibliotekom szkolnym i nauczycielskim nabycie „Rocznika Tatarskiego”, jako pisma przedstawiającego *obraz o dużej perspektywie, bogatej treści i wyraźnej linii*⁵².

Ze względu na brak danych statystycznych nie można precyzyjnie wykazać jaki był procentowy udział Tatarów w szkołach Drugiej Rzeczypospolitej, wiadomo to dzięki zachowanym dokumentom i świadectwom szkolnym oraz pośrednim informacjom statystycznym⁵³. Analizując dane liczbowe, zebrane podczas spisu powszechnego⁵⁴, można stwierdzić gor-

⁵⁰ „Życie Tatarskie” 1937, nr 7, s. 21.

⁵¹ Dzięki uzyskanej zgodzie władz oświatowych dnia 18 września 1936 roku o godzinie 11 w meczecie w Nowogródku wszystkie dzieci muzułmańskie w wieku szkolnym mogły uczestniczyć w nabożeństwie za duszę patrona Tatarskiego Związku Strzeleckiego w Nowogródku H. Sulkiwicza. „Życie Tatarskie” 1936, nr 10, s. 231.

⁵² Od Redakcji, „Rocznik Tatarski” 1935, t. 2, s. XXI.

⁵³ *Statystyka Polska GUS R.P. t. XIV. Pierwszy powszechny spis R.P. z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo nowogródzkie*, Warszawa 1926.

⁵⁴ Jednak dwukrotnie przeprowadzony spis był wielokrotnie krytykowany przez ówczesnych badaczy i również współcześni nie szczędzą krytyki. Przeprowadzonym w okresie międzywojennym spisem powszechnym zarzuca się brak poprawnych narzędzi oraz manipulowanie danymi, przez co nie ukazują w pełni rzetelnie liczby mniejszości narodowych w Polsce. Pierwszy spis powszechny nie obejmował swoim zasięgiem terenów, których kwestie nie były jeszcze rozstrzygnięte (ziemi wileńskiej oraz polskiej części Górnego Śląska). Wobec braku danych statystycznych jako punkt wyjścia przyjmując dane ze spisów jedynie jako szacunkowe. Pomijam kwestie sporów wokół wiarygodności spisów powszechnych z lat 1921 i 1931, gdyż we współczesnej literaturze przedmiotu zagadnienie to doczekało się odrębnych opracowań. zob. J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1985; J. Bardach, *O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX i XX w.*, [w:] *Między Polską etniczną a historyczną*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1988; A. Krysiński,

szą sytuację oświatową w okręgu administracyjnym wileńskim, gdzie wśród 32 dzieci (0–9 lat) żadne jeszcze nie miało wykształcenia ani domowego ani powszechnego. Natomiast wśród 19 muzułmanów w wieku od 10 do 14 lat tylko troje uczyło się w domu⁵⁵. Wśród 83 najmłodszych Tatarów mieszkających w województwie białostockim jedynie trzy osoby miały wykształcenie domowe, a sześć początkowe. Tylko osiem osób w wieku od 10 do 14 lat na 59 posiadało wykształcenie domowe, natomiast 21 dzieci miało wykształcenie początkowe⁵⁶. Wobec braku klarownych informacji można jedynie postawić hipotezę, że udział dzieci tatarskich w szkołach powszechnych w początkowym okresie międzywojennym był niewielki, podobnie jak reszty społeczeństwa⁵⁷.

Pomimo braku oficjalnych danych statystycznych świadczących o ilościowym udziale uczniów tatarskich w szkołach Drugiej Rzeczypospolitej, z oficjalnego pisma Muftiego do M WRiOP wiadomo, że w 1937 roku w Wilnie w szkołach powszechnych uczyło się 20 dzieci muzułmańskich⁵⁸. Analizując politykę oświatową wobec społeczności tatarskiej można jednak stwierdzić, że państwo polskie nie ograniczało dostępu do szkół Tatarom, którzy uczyli się zarówno w publicznych i państwowych szkołach powszechnych jak i w gimnazjach, liceach, szkołach zawodowych a także w szkołach wyższych. Odnajdujemy także dokumenty świadczące, że dzieci tatarskie uczęszczały do szkół prywatnych⁵⁹.

Ludność polska a mniejszości w Polsce w świetle spisów ludności z 1921 i 1931, Warszawa 1971; P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa 1997.

⁵⁵ *Statystyka Polska GUS R.P. t. XX. Pierwszy powszechny spis R.P. z dnia 30 września 1921 r. Nieruchomości. Budynki. Mieszkania i ludność. Okrąg administracyjny wileński*, Warszawa 1926.

⁵⁶ *Statystyka Polska GUS R.P. t. XIX. Pierwszy powszechny spis R.P. z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie*, Warszawa 1926.

⁵⁷ *Zagadnienie likwidacji analfabetyzmu w Polsce*, Warszawa 1938, s. 13; M. Falski, *Materiały do projektu szkół powszechnych: na obszarze województw: warszawskiego, łódzkiego, kieleckiego, lubelskiego i białostockiego oraz m.st. Warszawy*, Warszawa 1925; idem, *Potrzeby szkolnictwa powszechnego w okresie wzmózonego przyrostu dzieci*, Warszawa 1929.

⁵⁸ LCAP, sygn. f. 172, ap.1, b. 6210, k. 16.

⁵⁹ Uczniowie tatarscy uczyli się m.in. w: SS Najświętszej Rodziny z Nazaretu w Nowogródku, Prywatnym Seminarium Nauczycielskim Żeńskim im. Matki Marceliny Darowskiej w Słonimie, Prywatnym Gimnazjum ss. Nazaretanek w Wilnie, Prywatnym Gimnazjum im. Filomatów oraz w Prywatnym Gimnazjum im. P. Skargi. LCAP, sygn. f. 172, ap. 1, b. 6210, k. 12.

Była to szkoła męska 6 klasowa przy seminarium nauczycielskim, była płatna. Za szkołę rodzice płacili dużo, miesięcznie 25 złotych. Mieliśmy trochę więcej pieniędzy, rodzice mieli majątek w Słonimie i bardzo chcieli nas dobrze wykształcić. Siostra też chodziła do płatnej szkoły po 25 złotych za miesiąc do Gimnazjum Sióstr Niepokalanek w Słonimie. Uczyły się tam jeszcze cztery koleżanki mojej siostry, też muzułmanki⁶⁰.

Ograniczeniem w edukacji było to, co uniemożliwiało dostęp do oświaty całego społeczeństwa, czyli brak dostatecznej sieci szkół, ujednoliconego charakteru i drożności pomiędzy poszczególnymi szczeblami szkolnymi. Poziom edukacyjny w znacznym stopniu zależał bowiem od możliwości finansowych rodziców.

Warto zwrócić uwagę na studentów uczelni wyższych, nauczycieli tatarskich i uczonych, którzy znacznie wzmacniali potencjał kulturowy grupy. W porównaniu ze społeczeństwem polskim były to jednostki, jednak uwzględniając małą liczebność grupy tatarskiej – osoby te zasługują na szczególne wyróżnienie.

Tatarzy chętnie podejmowali studia na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. W 1930 roku akademicy Tatarzy chcieli nawet założyć tatarską korporację akademicką⁶¹. W roku akademickim 1933/1934 na najbardziej popularnym wśród młodzieży tatarskiej Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie uczyło się około 16 muzułmanów⁶². Na wyższych uczelniach warszawskich w 1934 roku było wówczas 10 muzułmanów, głównie Tatarów z Powoźa i Krymu⁶³. Studenci muzułmańscy studiowali również w Krakowie i Lwowie⁶⁴, Tatarzy, którzy przyjechali jako emigranci z Powoźa i Kaukazu, chętnie studiowali nauki polityczne i wschodoznawstwo⁶⁵.

⁶⁰ Informator S. M., ur. 1925 r., wywiad przeprowadzony przez U. Wróblewską 17 XII 2004 r. w Białymstoku.

⁶¹ P. Tomaszewski, *Korporacje akademickie w Wilnie (1919–1939). Struktury oraz podstawowe kierunki działalności*, [w:] *Organizacje młodzieżowe w XX wieku Struktury, ideologia, działalność*, red. P. Tomaszewski, M. Wołos, Toruń 2008.

⁶² „Rocznik Tatarski” 1935, t. 2, s. 480–81; „Życie Tatarskie” 1936, nr 8, s. 183; „Przegląd Islamski” 1934, nr 1, s. 19.

⁶³ „Przegląd Islamski” 1934, nr 1, s. 19.

⁶⁴ A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy...*, s. 74.

⁶⁵ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie (dalej: BLAN), sygn. f. 143, ap. 96, k. 18 v.; *Rocznik Statystyczny Wilna 1933*, Wilno 1935, s. 172; *Rocznik Statystyczny Wilna 1937*, Wilno 1939, s. 127.

Wśród Tatarów byli również nauczyciele wspierający uczniów muzułmańskich w nauce, m.in.: Maria Jakubowska⁶⁶ czy Mustafa Gembicki, autor wielu artykułów o profilu wychowawczym publikowanych na łamach miesięcznika „Życie Tatarskie”. Do grona nauczycieli tatarskich dołączyć mogła również Zonia Miśkiewiczówna, która w 1936 roku ukończyła filologię francuską z kursem pedagogicznym na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie⁶⁷, nie są jednak znane dalsze losy zawodowe absolwentki.

Wśród Tatarów polskich znajdowali się również przedstawiciele nauki: profesor nauk przyrodniczych, Stefan Bazarewski z Uniwersytetu Wileńskiego oraz profesor chemii, Osman Achmatowicz, który od 1934 roku pracował w Katedrze Chemii Farmaceutycznej i Toksykologicznej Uniwersytetu Warszawskiego.

Wśród młodych pracowników naukowych Uniwersytetu Wileńskiego była absolwentka Wydziału Medycznego dr Helena Murza-Murzicz, która od 1930 roku pracowała w Zakładzie Anatomii Opisowej, kierowanym przez prof. Michała Reichera⁶⁸. Również na Wydziale Medycznym był zatrudniony Stefan Murza-Murzicz, który pracował od 1932 roku jako asystent w Zakładzie Patologii Ogólnej. Stefan Murza Murzicz był ambitnym i obiecującym młodym lekarzem i naukowcem, któremu 6 czerwca 1939 roku Rada Wydziału Lekarskiego przyznała stopień doktora medycyny⁶⁹.

Działalność Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej

Na gruncie ruchów narodowotwórczych i nacjonalistycznych, które obejmowały niemal całą ówczesną Europę, również wśród społeczności tatarskiej zaczął rodzić się nurt etniczny kreujący działalność oświatową. Ideologia tatarska okresu międzywojennego zdeterminowała charakter świeckiej działalności kulturalno-oświatowej Tatarów. W 1926 roku swoją działalność sformalizował Związek Kulturalno-Oświatowy Tatarów Rzeczypospolitej Polski (dalej ZKOTRP) na czele z Radą Centralną, której podlegały inne oddziały.

⁶⁶ LCAP, sygn. f. 172, ap. 1, b. 686, k. 68.

⁶⁷ LCAP, sygn. f. 175, ap. 5, b. IV Ca 1285, k. 2.

⁶⁸ LCAP, sygn. f. 175, ap. 14, b. 275, k. 12.

⁶⁹ Ibidem, k. 5.

Celem działalności ZKOTRP było podniesienie kultury moralnej i materialnej Tatarów poprzez odwoływanie się do historii, tradycji, zwyczajów oraz zagadnień związanych z etnicznym charakterem grupy. Prezesem Rady Centralnej od 1928 roku przez dziesięć kolejnych lat był Olgierd Najman Mirza Kryczyński, a od 1938 roku funkcję tę pełnił jego brat Leon Najman Mirza Kryczyński. Rada Centralna z siedzibą w Wilnie reprezentowała ZKOTRP wobec władz rządowych, samorządowych, instytucji społecznych i prawnych w sprawach ogólnozwiązkowych.

Na świecki charakter działalności oraz potrzebę budowania świadomości historycznej zwracał uwagę O. N. M. Kryczyński *Najbardziej zależy mi na tym, aby Tatarzy w Polsce jak najdłużej zachowali poczucie swego azjatyckiego pochodzenia i żeby nie wynikało ono wyłącznie z praktyk religijnych*⁷⁰. Inteligencja, jako elita kreowała i wskazywała kierunek rozwoju kulturowego całej grupy, determinowała charakter oświaty pozaszkolnej – dlatego też okres międzywojenny to czas bardzo intensywnej, zróżnicowanej i efektywnej pracy kulturalno-oświatowej działaczy tatarskich na rzecz społeczności. Aktywiści tatarscy poprzez odwoływanie się do historii i przeszłości przodków, poszukiwanie wspólnych korzeni z ludami tureckimi tworzyli swoistą mitologię grupy, która opierała się na dziejowej misji Tatarów, którzy jako *skupiona na ziemiach polskich odrobina Orientu, stanowiąca żywy i silny łącznik pomiędzy Polską a Wschodem*⁷¹. Myśl przewodnia inteligencji tatarskiej była również bardzo korzystna dla polityki zagranicznej państwa polskiego⁷².

Realizacja przyjętych założeń była możliwa dzięki strukturze organizacyjnej. ZKOTRP rozwinął nowe formy działalności oświatowej i zaktywizował 21 oddziałów „terenowych”. Według danych zawartych w prasie muzułmańskiej adres i siedzibę posiadały oddziały ZKOTRP w: Wilnie, Sorok-Tatary, Niemiezu, Widzach, Dokszycach, Miadziole, Nowogródka, Sło-

⁷⁰ *Z ruchu kulturalno-oświatowego wśród polskich Tatarów*, Wilno 1929, s. 15.

⁷¹ „Wschód-Orient” 1932, nr 3–4, s. 100.

⁷² W ramach idee prometeizmu rząd polski udzielał wsparcia narodom ZSRR dążącym do suwerenności, w 1926 roku Tadeusz Hołówko, współpracownik Marszałka zorganizował w Paryżu jednolitą antyradziecką organizację pod nazwą „Le Prométhée” (Prometeusz) jednoczącą emigrację ukraińską, gruzińską, azerbejdżańską, turkmeńską, Tatarów krymskich i kazańskich, Kozaków kubańskich z Kubania, górali Kaukazu jako emigrację Republiki Północnego Kaukazu, wychodźców karelskich i fińskich, I. Werschler, *Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołówko. Życie i działalność*, Warszawa 1984, s. 218; K. Grygajtis, *U źródeł koncepcji prometejskiej (1920 r., lata 1925–1926)*, „Rocznik Tatarów Polskich” 2001/2002, t. 7.

nimie, Lachowiczach, Murawsczyźnie, Niekraszuńcach, Klecku, Osmołwie, Mirze, Łostajach, Grodnie, Kruszynianach, Bohonikach, Skidlu, Kownie i Warszawie. W praktyce jednak nie we wszystkich oddziałach praca kulturalno-oświatowa była tak efektywna jak chociażby w Wilnie, Słonimie, Nowogródku, Murawsczyźnie czy Wilnie⁷³.

Rada Centralna oraz oddział wileński ZKOTRP należały do najbardziej aktywnych ośrodków tatarskich podejmujących szereg działań kulturalno-oświatowych. W Wilnie zorganizowano Tatarskie Archiwum Narodowe; jego kustoszem był Leon Kryczyński, który zgromadził przeszło 50 dokumentów z XVI i XVII w. Kryczyński odpowiadał również za bibliotekę, która została założona w 1926 roku. Z biblioteki założonej w 1927 roku słynął także Słonim, w którym rokrocznie organizowano zabawy tatarskie, z których dochód przeznaczano na zakup nowych woluminów⁷⁴. Biblioteki były także w Iwii, Iwanowie, Horodyszach, Niekraszuńcach i Mirze.

Szczególnie ważne w kontekście kreowania oświaty tatarskiej były akcje odczytowe, które odbywały się we wszystkich oddziałach. Z działalności Związku Kulturalno-Oświatowego wynika, że oddział wileński był bezkonkurencyjny. Przez 7 lat przygotował ponad 60 odczytów o bardzo urozmaiconej tematyce z zakresu religii, historii Tatarów w Polsce i na Litwie. Prelegenci z Krymu i Powoźża opowiadali o muzułmanach na świecie, szczególnie podkreślając sytuację Tatarów w Rosji⁷⁵. Akcje odczytowe odbywały się także w świetlicach oddziałowych⁷⁶. Społeczność tatarska otwierała własne świetlice, w których odbywały się zebrania i zabawy taneczne. Niektóre ośrodki dysponowały własnym lokalem, inne korzystały z pomieszczeń wynajmowanych. W Lachowiczach osoba prywatna udzielała swojego lokalu na świetli-

⁷³ „Przegląd Islamski” 1938, nr 1, s. 12.

⁷⁴ J. Tyszkiewicz, *Słonimscy Tatarzy w XIX i pocz. XX w. Uwagi do artykułu Leona i Stanisława Kryczyńskich*, „Acta Baltico-Slavica” 1987, t. XVIII, s. 66; Ankieta o Tatarach Słonimskich, BUW Dz. Rękop. nr 2925; „Życie Tatarskie” 1934, nr 9, s. 16; „Przegląd Islamski” 1934, nr 1, s. 19; „Rocznik Tatarski” 1935, t. 2, s. 468.

⁷⁵ Wykaz odczytów znajduje się w sprawozdaniach z działalności wileńskiego oddziału Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej za rok 1932, 1935, 1936, 1938, zob. LCAP, sygn. f. 53, ap. 23, b.1758, k. 33–33a; k. 17–17a; k. 5a.

⁷⁶ W okresie międzywojennym świetlice były popularną formą oświaty pozaszkolnej, organizowane masowo w celu zaspokajanie potrzeb psychicznych człowieka oraz wytwarzanie więzi państwowej, zob. T. Malinowski, W. Regulski, W. Sońnicki, *Świetlica zadania, metody, formy pracy organizacja, urządzenie i administracja*, Warszawa 1932, s. 12–22.

cę tatarską. W Niekraszuńcach Tatarzy nie posiadali własnej świetlicy, wobec czego korzystali z lokalu szkoły powszechnej⁷⁷.

Na szczególną uwagę zasługuje działalność naukowa i wydawnicza upowszechniająca prace społeczności tatarskiej. Warto nadmienić, że wówczas wśród nauk znacznie rozwijała się orientalistyka⁷⁸. Natomiast Janusz Jędrzejewicz, przysły ministrem oświaty, był współzałożycielem i dyrektorem Studium Nauk Politycznych w Wilnie⁷⁹. Tatarzy współpracowali z orientalistycznym środowiskiem naukowym, mieli więc dostęp do najnowszych badań, które upowszechniali na łamach „Rocznika Tatarskiego”, nacechowanego ideami panturkizmu i panislamizmu. Natomiast oddział wileński Związku redagował miesięcznik „Życie Tatarskie”, a w Warszawie Tatarzy wydawali kwartalnik „Wschód–Orient”⁸⁰.

W wielu ośrodkach tatarskich rozwinęła się również działalność artystyczna. Największą popularnością cieszyło się: Amatorskie Koło Teatralne ze Słonimia, Koło Dramatyczne przy Tatarskim Związku Strzeleckim w Nowogródku, sekcja teatralna Koła Młodzieży Tatarskiej w Wilnie. Krótkie formy teatralne lub muzyczne przedstawiano w Skidlu⁸¹, Niekraszuńcach⁸², Klecku⁸³ oraz Mirze. Program artystyczny amatorskich zespołów tatarskich zawie-

⁷⁷ „Życie Tatarskie” 1935, nr 4, s. 24.

⁷⁸ Mimo kryzysu gospodarczego i redukcji wydziałów na uczelniach powoływano nowe katedry orientalistyki. W. Kotwicz, *Studja orientalistyczne w Polsce*, „Nauka Polska” 1929, t. 10.

⁷⁹ Studium Nauk Politycznych w Wilnie zajmowało się zagadnieniami międzymorza czarnomorsko-bałtyckiego oraz dziejami politycznymi i gospodarczymi Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej. Była to szkoła stanowiąca po Lwowie, Krakowie oraz Warszawie znaczący ośrodek orientalistyczny w Polsce. Placówka naukowa powstała w 1930 r. jako organizacja społeczna, która łączyła pracę naukową z działalnością propagandową o charakterze antyradzieckim, zob. LCAp, sygn. f. 53, ap. 23, b. 2368, k. 17; BLAN, sygn. f. 143–954, k. 8.

⁸⁰ Analizę prasy tatarskiej w okresie międzywojennym podjęli m.in.: J. Tyszkiewicz, *Leon Kryczyński jako redaktor „Rocznika Tatarskiego” w latach 1930–1939*, „Życie Muzułmańskie” 1988, nr 8; B. H. Bładoch, *Analiza treści prasy islamskiej w II RP*, „Rocznik Tatarów Polskich” 2001/2002, t. 7; S. Milczarek, „Przegląd Islamski” (*Prasa muzułmańsko-tatarska w Polsce cz. II*), „Rocznik Tatarów Polskich” 1994, t. 7.

⁸¹ „Życie Tatarskie” 1938, nr 8, s. 22.

⁸² W Niekraszuńcach 16 III 1935 r. wystawiona sztuka pod kierownictwem nauczyciela szkoły Malinowskiego składała się z kilku aktów, w której uczestniczyły wyłącznie dzieci tatarskie od 7–11 lat. „Życie Tatarskie” 1935, nr 4, s. 24.

⁸³ W Klecku 12 sierpnia 1934 roku Kemir Kemirow z Powoźża po swoim wystąpieniu nt. „Zadań młodzieży w ruchu kulturalnym” zainicjował powołanie Koła dramatycznego jako sekcji ZKOTRP. Koło funkcjonowało już od 14 IX 1934 r. w świetlicy przy ulicy Zakościelnej 2. W lipcu 1936 roku dzieci odegrały sztukę teatralną, a 14 VIII 1936 r. został zorganizowany wie-

rał krótkie inscenizacje teatralne (m.in.: „Król Bałtyk”; „Chory Tadeuszek”, „Kumoszki”, „Jesień”), tańce polskie, takie jak: krakowiak czy kujawiak, oraz recytację wierszy i śpiewanie pieśni tatarskich⁸⁴. Działalność artystyczna dzieci tatarskich była inicjowana i prowadzona przez osoby, którym zależało na podniesieniu poziomu kulturowego swojej społeczności. W Mirze działalność siostr Zofii i Ewy Miśkiewiczównien zasługiwała na wyróżnienie i uznanie. W Klecku do powstania Koła Teatralnego przyczynił się K. Kemirow, który jako Tatar z Powoźła wspierał również działania aktorów ze Słonimia wzbogacając ich repertuar o pieśni i wiersze tatarskie.

W ruchu kulturalnym Słonim stanowczo zajmował pośród środowiska tatarskiego pierwsze miejsce⁸⁵. Działania podejmowane przez Tatarów w Słonimie (zabawy, świetlica, biblioteka czy występy amatorskiego koła artystycznego) były powszechnie znane wśród wszystkich Tatarów zamieszkujących Kresy Wschodnie. Inne ośrodki jak Nowogródek czy Iwie również wykazywały dużą aktywność, chociaż nie dorównywały Słonimowi, który w zakresie działalności kulturalno-oświatowej był wzorcowy.

W gronie znanych działaczy społecznych pojawili się przedstawiciele młodszego pokolenia, m.in.: Ali Połtorzycki, Ali Krynicki, Tamara Szehide-wiczówna, Ewa Miśkiewiczówna czy Stanisław Kryczyński⁸⁶. Liderem pokolenia pełnego entuzjazmu był Edige Szynekiewicz, młody działacz krymsko-tatarski, który wyznaczył dalszy kierunki działań. Działania w oddziałach ZKOTRP były w znacznym stopniu inicjowane przez samą młodzież tatarska, która od 1935 roku w ramach Koła Młodzieży Tatarskiej⁸⁷ była inicjatorem spotkań, odczytów i imprez tatarskich. Sformalizowanie działalności młodzieży rozpoczęło nowy etap animacji kulturalno-oświatowej wśród społeczeństwa tatarskiego.

czerek dla dzieci ze śpiewem i tańcami „Rocznik Tatarski” 1935, t. 2, s. 476; „Życie Tatarskie” 1934, nr 10, s. 16; „Życie Tatarskie” 1936, nr 9, s. 209.

⁸⁴ W 1936 r. do Słonimia przyjechał Tatar z Powoźła Kemir Kemirow, który wprowadził do repertuaru małych aktorów wątki tatarskie. 23 VIII 1936 r. odbyło się przedstawienie zorganizowane i wyreżyserowane przez K. Kemirowa „Eoipe Młoda Para”, „Życie Tatarskie” 1936, nr 9, s. 20; „Przegląd Islamski” 1936, nr 3, s. 22.

⁸⁵ „Życie Tatarskie” 1935, nr 10, s. 22.

⁸⁶ LCAP, sygn. f. 53, ap. 236, b. 1798, k. 27.

⁸⁷ *Z ruchu kulturalno-oświatowego...*, s. 16.

Fot. 3. Uroczyste otwarcie świetlicy Koła Młodzieży Tatarskiej w Wilnie
 Źródło: „Życie Tatarskie” nr 3, 1937, s. 18.

Celem Koła Młodzieży Tatarskiej była ścisła współpraca ze ZKOTRP, zbliżenie się młodzieży tatarskiej ze sobą i z młodzieżą Wschodu⁸⁸. Wypracowane strategie działalności młodzieży tatarskiej w Wilnie pozwalają wyróżnić dwa rodzaje aktywności:

- wewnętrzną pracę w oddziale wileńskim opartą na współpracy z wileńskim oddziałem ZKOTRP (Koło Młodzieży Tatarskiej współdziałało także z Kołem Turkologów przy Studium Nauk Politycznych w Wilnie),
- zewnętrzną pracę w oddziałach „lokalnych” ZKOTRP.

Koło Młodzieży Tatarskiej w Wilnie stało się centrum nadzorującym oraz inspirującym pracę ośrodków lokalnych. Intensywna działalność Koła pozwoliła do 1937 roku otworzyć dziewięć ośrodków lokalnych (Niemież, Orda, Iwanowo, Kleck, Mir, Lachowicze, Dziesiętniki, Murawszczyzna, Iwie, Horodoszycy)⁸⁹.

Na zakończenie należy jeszcze wspomnieć o tatarskiej organizacji społeczno-obywatelskiej: Związku Strzeleckim, który poza rodziną, szkołą,

⁸⁸ „Życie Tatarskie” 1935, nr 3, s. 22.

⁸⁹ U. Wróblewska, *Wileńskie Koło Młodzieży Tatarskiej jako główny inicjator i koordynator działalności społecznej młodzieży tatarskiej w okresie międzywojennym*, [w:] *Wśród «swoich» i «obcych». Rola edukacji w społeczeństwach wielokulturowych Europy Środkowej (XVIII–XX wiek)*, red. S. Walasek, Kraków 2006.

działalnością MZR-u i ZKOTRP zajmował się wychowaniem patriotycznym, fizycznym i moralnym młodzieży⁹⁰. W 1933 roku w Nowogródku z inicjatywy Ibrahima Miśkiewicza powstały dwa Tatarskie Oddziały Związku Strzeleckiego. Komendantem oddziału męskiego został Stefan Szczęsnowicz, zaś żeńskiego – Helena Alijewiczówna. W szeregach oddziałów było 40 muzułmanów i 20 członków wspierających⁹¹. Za przykładem nowogródzkich Tatarów w październiku 1933 roku⁹² staraniem pułkownika Macieja Bajraszewskiego został zorganizowany w Słonimie Tatarski Oddział Strzelecki, składający się z 50 osób⁹³. Celem słonimskiego oddziału było zjednoczenie młodzieży muzułmańskiej *chcącej wyładować swą energię na polu pracy wojskowej i ku chwale Ojczyzny i dobru współobywateli*⁹⁴. Wszystkie oddziały otrzymały strzeleckie mundury, dodatkowo Tatarzy mieli własny znak strzelecki (wyszuty na zielonym tle półksiężyc z gwiazdą), który nosili na naramiennikach i na lewym rękawie munduru pod państwową odznaką strzelecką⁹⁵. Tatarskie oddziały Związku Strzeleckiego powstały na bazie tradycji walk, jakie toczyli Tatarzy o wolność swojej ojczyzny i były kontynuacją działań wojskowych, które stanowiły chlubną kartę w dziejach społeczności tatarskiej.

Zakończenie

Oświata tatarska w Drugiej Rzeczypospolitej poprzez szereg rozmaitych form oddziaływała na jednostkę przekazywała jej wartości i postawy religijne, etniczne oraz państwowe. Efektem oddziaływania procesów oświatowych, w których w sposób świadomy lub nieświadomy uczestniczyli Tatarzy, jest ich wielowymiarowa tożsamość konstruowana poprzez procesy permanentnego i wieloaspektowego wychowania i wykształcenia.

⁹⁰ A. Zakrzewska, *Związek Strzelecki 1918–1939*, Kraków 2007, eadem, *Józef Piłsudski – inicjator i przywódca ruchu strzeleckiego*, [w:] *Ideaty wychowania i wzory osobowe narodu polskiego w XIX i XX wieku*, red. E. J. Kryńska, t. 1, Białystok 2006.

⁹¹ „Rocznik Tatarski” t. 2, 1935, s. 470; „Przegląd Islamski” 1934, nr 1, s. 20.

⁹² *Kronika Strzelców Tatarskich w Słonimie*, „Życie Tatarskie” 1934, nr 5, s. 15.

⁹³ „Rocznik Tatarski” t. 2, 1935, s. 471; „Przegląd Islamski” 1934, nr 1, s. 20, „Wschód–Orient” 1934, nr 2–3–4, s. 204.

⁹⁴ *Kronika Strzelców Tatarskich w Słonimie...*, s. 15.

⁹⁵ Ibidem; „Rocznik Tatarski” 1935, t. 2, s. 470; „Przegląd Islamski” 1934, nr 1, s. 20.

Analizując dokumenty zachowane w archiwach polskich, litewskich i białoruskich, można wyodrębnić trzy znaczące źródła zdobywania wiedzy i przekazywania wartości, skoncentrowane wokół: środowiska rodzinnego, społeczności tatarskiej i państwa. Oświatę tatarską w Drugiej Rzeczypospolitej traktuję jako szereg zróżnicowanych form oddziaływania na jednostkę, poprzez wychowanie rodzinne, system szkolny, działalność Muzułmańskiego Związku Religijnego oraz Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej. Rezultatem procesu oświatowego społeczności tatarskiej była wiedza, wartości i postawy z zakresu religii, tatarskości i polskości. Wszystkie wymienione źródła kompetencji kulturowych łączyły się ze sobą i wzajemnie uzupełniały. Podejmowane inicjatywy oświatowe zależały od: tradycyjnych form oświaty wypracowanych przez poprzednie pokolenia; doświadczeń inteligencji tatarskiej zdobytych w atmosferze ruchów rewolucyjnych przed 1918 rokiem oraz polityki państwa wobec mniejszości wynikającej z ówczesnej ideologii wychowawczych. Podsumowując sytuację oświatową społeczności tatarskiej w latach 1918–1939, można zaproponować graficzne przedstawienie zagadnienia.

Rys. Oświata tatarska w Drugiej Rzeczypospolitej

Źródło: opracowanie własne.

W dwudziestoleciu międzywojennym Tatarzy swoją odrębność kulturową tworzyli na płaszczyźnie religijnej, kreowanej poprzez Muzułmański Związek Religijny oraz wartościach kultury tatarskiej, krzewionych przez Związek Kulturalno-Oświatowy Tatarów.

Tatarzy jako grupa wyznaniowa w znacznym stopniu już zasymilowana nie stanowiła zagrożenia wewnętrznego Rzeczypospolitej. Z tego względu, w konstruowaniu wielowymiarowej tożsamości Tatarów polskich sprzyjało państwo. Wszelkie działania podejmowali na podstawie artykułów konstytucyjnych i odrębnych dekretów prawnych, które gwarantowały wolność wyznania i umożliwiały działalność oświatową dla mniejszości narodowych i wyznaniowych. Wiele zaplanowanych i celowych działań oświatowych było wspieranych przez rząd polski, dla którego Tatarzy polscy mieli stanowić pomost pomiędzy Polską a Orientem, przyczynić się do pełnej realizacji idei Międzymorza, realizowanej w ramach ruchu Prometeizmu.

W efekcie tej współpracy opartej na obustronnych korzyściach dwudziestolecie międzywojenne było etapem szczególnym w etnicznym odrodzeniu grupy. Zróżnicowane i intensywne formy oświaty tatarskiej w okresie międzywojennym umożliwiły Tatarom, pomimo wpływów chrześcijańskich i znacznego zasymilowania z kulturą dominującą, utrzymanie poczucia swej odrębności religijnej i etnicznej – dzięki czemu stali się perłą polskiego Orientu i stanowią przykład grupy o wielowymiarowej tożsamości.

Urszula Wróblewska
Zakład Historii Wychowania, Wydział Pedagogiki i Psychologii
Uniwersytet w Białymstoku
e-mail: wroblewskau@poczta.onet.pl